Между *Призрака на свободата* и *Àнгела на отчаянието*

Уважаеми колеги,

Сърдечно благодаря за тази награда и за внимателния прочит на работата ми, който откривам в мотивите на журито. В тези мотиви мои занимания от различни периоди на живота ми – преводите, философията, режисурата, изследването на властта, продължаващият разговор с античността – неочаквано за мен попадат в полезрението на колеги. Признанието от колеги пък ми позволява да видя, че въпроси, с които често съм се занимавал в уединение, всъщност са били споделени. Името на проф. Богдан Богданов пък придава на това признание допълнителна тежест и ме връща към въпроса какво правим с познанието докато го придобиваме и след като сме го придобили. Как то преминава през отношенията ни с другите? Дали и как променя общността, в която живеем? И какво се случва, когато знанието и способността ни да разбираме престанат да вървят ръка за ръка?

Преди двайсет и една години говорих на церемония по дипломиране в този университет за свободата на зрелостта. Преди две години, пак на такава церемония — за неизбежната свобода. Днес ми се иска да продължа разговора за свободата, като насоча фокуса към момента, в който макар и свободни, не знаем какво да правим със свободата си. Особено ако тя вече е престанала да ни въодушевява, но продължава да изисква от нас решения.

Затова днес избрах да обърна внимание на няколко парадокса на свободата, както и на две състояния, които имат връзка с нея – еуфорията и унинието. Тези две състояния имат връзка и с познанието. В еуфория светът ни се струва разбираем и податлив на нашите намерения. Дори препятствията и спънките започват да ни приличат на знаци и доказателства, че сме на прав път. Унинието пък предлага противоположната, също толкова завършена картина: всичко вече е опитано, всяка възможност е изчерпана, всяко усилие е предварително компрометирано от онова, което вече знаем за другите, за историята и за света около нас. Унинието може да бъде много образовано, да има отлична памет, безупречни аргументи и внушителна библиография и въпреки това да греши като обявява бъдещето за безперспективно. Понякога даже унинието предвижда провала толкова убедително, че започва да участва в осъществяването му: оттегля вниманието, усилието и доверието, без които благоприятният изход действително става по-малко вероятен. Еуфорията и унинието обаче си приличат в това, че и двете бързат да ни освободят от пребиваването в несигурност. Еуфорията ни уверява, че ще успеем. Унинието ни уверява, че няма смисъл дори да опитваме. Между тези две уверености остава трудното пространство на избора между действието и бездействието.

В заглавието на тази реч събрах два добре известни образа – *Призрака на свободата* на Луис Бунюел и *Àнгела на отчаянието* на Хайнер Мюлер. За мен тези образи са възможни събеседници, макар тяхната полярна отдалеченост да очертава широко междинно поле, в което може да се окаже, че притежаваме свободата като обещание, убеждение и вярую, докато същата тази свобода ни се изплъзва в собствените ни действия. В това поле може да се окаже и че търсим свободата за себе си самите, но трудно понасяме неочакваните форми, в които тя се проявява у другите. Многолики са парадоксите, пред които ни изправя свободата. Особено тези от нас (и аз

съм между тях), които все по-често биваме навестявани тъкмо от *Àнгела на отчаянието*. С този ангел, който носи на крилата си вцепенението и забравата, ме събра сегашната ми работата върху пиесата на Хайнер Мюлер „Поръчението“ в немския град Котбус. Според едно изследване в германския Федерален архив през 1985–1986 година окръг Котбус има най-висока гъстота на мрежата от нещатни сътрудници на Щази сред всички окръжни управления в ГДР: един на седемдесет и девет жители през 1985-та и един на осемдесет през 1986-та. Този статистически факт често ме кара да мисля за общество, подобно на това, в което сам израстнах и в което близостта между хората без особени колебания е била сведена до средство за тяхното наблюдение. Парадокс – в името на *Призрака на свободата* доверието постоянно е било употребявано срещу онези, които са го давали тъкмо в името на *Призрака на свободата*.

Покрай подготовката за проекта „Поръчението“ в последно време се натъкнах и на друг интересен парадокс, свързан с биографията на Франсоа-Доминик Тусен Лувертюр, един от водачите на революцията в Хаити, тогавашна колония Сент-Доменг. Роден в робство, син на поробени родители, той получава личната си свобода преди революцията, но тогава сам става притежател на роби, чернокожи като самия него. Така между личното избавление и убеждението, че свободата принадлежи на всички, остава разстояние, което общият произход и преживяното страдание не преодоляват автоматично, а постепенно. По-късно освободеният роб, плантаторът, робовладелецът, революционерът и генералът Тусен Лувертюр, освободителят на Хаити, изпада в още по-сложно противоречие, когато се налага да измери и наложи тояно колко свобода ще имат освободените роби след освобождението си. Конституцията на Хаити от 1801 година забранява робството, но същевременно „закрепостява“ освободените вече земеделските работници, които биват задължени да останат в плантациите под военен контрол. Така желанието да бъде удържана вече постигнатата степен на свобода се сблъсква с невъзможността освобождението да стане факт за самите освободени.

Историческите залози на революцията в Хаити и на източногерманската репресивна машина от времето на ГДР, разбира се, са различни, но движението на мисълта между ни поставя по незаобиколим начин пред един въпрос: не долита ли *Ангелът на отчаянието* когато властта, нагърбила се с отговорността за свободата на хората, започне да решава вместо хората каква точно част от свободата са в състояние да понесат? Как да разпознаем момента, в който защитата на едно политическо постижение започва да компрометира самото му съдържание? И кой има право да определи размера на жертвата, ако тя трябва да бъде понесена от друг? Докато *Призракът на свободата* си остава материализиран в реториката и в прокламираните принципи на властта, може се изпари без следа от всекидневния опит.

Ангелът на отчаянието със сигурност ще долети обаче и когато безусловно решим, че всяко освобождение неизбежно съдържа своето предателство и следователно всяко усилие за освобождение е напразно. На това заключение ми се иска да се съпротивлявам без да затварям очите си за фактите, които го правят възможно. Личната историята на Лувертюр, който умира във Франция след възстановяването на робството във френските колонии от режима на Бонапарт, очертава съществената разлика между извоюваното освобождение и възможността човек действително да разполага свободно със себе си самия. Възможно е властта да признава свободата му и същевременно да ограничава нейното упражняване, но е възможно и самият човек да

преживява като освобождение положението, в което продължава да бъде несвободен, но е провъзгласен за освободѐн, а сам е загубил (или никога не е имал) способността да преценява и направлява действията си.

Тук политическият въпрос се среща с един въпрос, който ме занимава още от ученическите ми години — въпроса за Дионис. В дионисовия екстаз човек прекрачва границите на обичайното си аз. Това прекрачване може да го отвори към другите, да разруши страха и изолацията му. Може обаче и да го увлече в общо действие, чийто смисъл ще разбере едва след извършеното. Как обаче да различаваме тези алтернативи докато сме вътре в преживяването? И какво остава от свободата ни, когато възторгът, еуфорията, ентусиазмът и екстазът изпреварят разбирането?

Пътят към отговорите на тези въпроси неизбежно минава през Дионис, интересът ми към когото започна още в Класическата гимназия, когато превеждах студиите на Вячеслав Иванов. Дионис си остана въпрос за онова, което се случва с човека, когато очертанията на неговото аз и границите на неговото тяло станат недостатъчни. За желанието да излезеш от себе си, да се изстъпиш, за опиянението от това излизане и за отговорността, която продължава да съществува, докато ти, макар и временно, напълно забравяш за нея. Историята на споровете за Дионис разкрива и различните очаквания към освобождението. Иванов дължи на Ницше решаващ подтик и същевременно се съпротивлява срещу самодостатъчността на изключителния индивид. Иванов търси в излизането отвъд аза възможност за всеобемащо приобщаване, сродно с християнската любов и настоява, че Дионис не е просто вегетативно божество, свързано със сезонното отмиране, а истински страдащ и умиращ бог. Въпросът е какво става с другия човек в момента на реализацията на собствената свобода. Спорът на Иванов с Флоренски достига до самото естеството на екстаза. В писмото си от 1915-та година Иванов изрично настоява да се различават безвъзвратното отвличане от света и временното излизане от себе си. В задочна писмена полемика той спори и с Улрих фон Виламовиц-Мьолендорф по въпроса дали трагедията си остава Дионисова по същество, или връзката ѝ с този бог е временна и наблюдаема предимно в периода около самото възникване на трагедията.

За един режисьор, изкушен от трагедията, тези спорове не са просто реликви от миналото, а изискват своите отговори в конкретни практически решения. Може ли общността да преживее себе си толкова интензивно, че да престане изобщо да чува отделния индивидуален глас? Може ли екстазът да разтвори самотата и заедно с нея — възможността за несъгласие? Каква е отговорността ни към стихийната сила, която ритъмът, гласът и съвместното присъствие могат да произведат? Тъкмо чрез тези въпроси Дионис се настанява между *Призрака на свободата* и *Ѐнгела на отчаянието*. Той обещава, че можем да прекрачим онова, което сме свикнали да наричаме свое „аз“, но в това прекрачване можем да изгубим способността да разпозмаваме какво извършваме. Свободата може да се преживее в пълната си интензивност докато последиците от нея са все още невидими.

През 1989 година, на седемнайсет, за първи път стъпих на територията на държава отвъд все още твърдата бразда на тогавашното геополитическо деление. По задача на Огнян Радев трябваше да представя пред съучениците си светилището на Асклепий и театъра в Епидавър. Бях ги изучавал вече по карти и снимки. Тогава обаче за пръв път ги видях. По-късно, през 1994-та година написах първата си режисьорска експликация за „Вакханки“, а трийсет и седем години след ученическото пътуване се

върнах в Епидавър с представлението „Вакханки“. В това завръщане имаше голяма вътрешна радост, защото гледах на него като на мисия, която очаква от мен да бъде изпълнена, а и „Вакханки“ е особено произведение, с което си заслужава да отпразнуваш сбъдването на намеренията си. Това произведение непрекъснато разклаща и подкопава увереността на онзи, който смята, че разбира какво се случва в него.

Пентей е убеден, че защитава Тива, като елиминира онова, което не се побира в представите му за ред. Дионис обаче показва фаталната недостатъчност на тези представи. Неговата победа обаче също не ни дава сигурно и спокойно убежище, да не говорим за удовлетворение. Всяка победна перспектива съществува за сметка на човешката цена на победата, а тази цена придобива лице в лицето на Агава. Нейното познание идва след извършеното. Едно човешко същество се среща с онова, което доскоро е възприемало като основание за възторга. Разстоянието между еуфорията и опустошението се оказва разстояние между две възприятия на едно и също случило се. Променя се разбирането, но извършеното остава. Може би една от съществените задачи на хуманитаристиката е да ни помага да разпознаваме собственото си участие в ситуацията, преди ситуацията безвъзвратно да се е затворила около нас като съдба.

Във „Вакханки“ Дионис може да бъде четен и през драмата на принадлежността. Той се връща в Тива като някой, който едновременно принадлежи и не принадлежи на този град. Той произхожда оттук, но идва от другаде. Иска признание от общност, с която е свързан по рождение, но именно тази свързаност прави отказа ѝ да го припознае особено болезнен. Сходна логика откривам в политическата кариера на Алкивиад. Той е един от най-блестящите синове на Атина. Обвинен, прокуден и заклеймен, той преминава между противостоящи лагери, служи на Спарта, после се сближава с Персия и действа против града, оформил живота му, но дори и тогава продължава да жадува за признание от същия този град, колебаейки се между желанието за отмъщение и копнежа да бъде приет обратно в лоното му. В речта му пред спартанците у Тукидид действията му срещу Атина са представени като опит да си възвърне отнетото отечество. Това е неговото самооправдание. Но то разкрива възможност, която ни засяга: копнежът по признанието на принадлежността може да стане достатъчно основание да бъде нападнато самото място на принадлежността. Дионис довежда тази възможност до трагически предел. Наложеното признаване на божествеността му оставя опустошен град и разрушени човешки връзки.

Атинската демокрация пък очертава друг парадокс. Докато разширява максимално политическото влияние на гражданите-мъже, жените остават извън политическото представителство, но в същото време законите на Перикъл изискват за гражданите атински произход и по бащина, и по майчина линия. Майката става решаваща за гражданската принадлежност на детето, без обаче сама да получава каквото и да е участие в управлението. Оказва се, че разширяването на свободата вътре в една общност може безпроблемно да съжителства със затягането на границите ѝ. Кои хора включваме, когато казваме „ние“? На Балканите този въпрос има болезнена история. Преплетени култури, общи пространства, пресичащи се исторически разкази и памет за травми, които винаги са били основание за подозрения и предразсъдъци. При изграждането на националните държави многозначната принадлежност започва да изглежда като форма на нелоялност. Общността разпределя някого в ролята на предател, а после със собственото си отношение го отдалечава все повече и повече от себе си. Войните от първата половина на 20-ти век оставят семейни

разкази, премълчавания и страхове, които следващите поколения наследяват, без вече да помнят причината за тях. Затова можем днес можем да разпознаем в съседа противник без изобщо да сме го срещали някога. Предаденият в наследство предразсъдък ни спестява усилието на срещата, защото предварително е обяснил другия. Като утайка от тези процеси често ставаме свидетели на взаимна културна надменност, която ни кара да гледаме повече към големите световни центрове, докато оставаме непознати един за друг с непосредствените си съседи.

Българо-гръцката съвместна работа над „Вакханки“ създаде възможност тази дистанцираност да бъде поставена на изпитание и преодолявана чрез личния опит. В репетиционната зала и под небето на античния амфитеатър другият придобива конкретност: тяло, име, глас, умение, присъствие. Налага се да го слушаш и да му се довериш за нещо, което не можеш да направиш сам. Точно в тази точка връзката с делото на проф. Богдан Богданов за мен става особено ясна и осезаема. Той превеждаше и изследваше античната култура, градеше университет, а за известно време беше и посланик на България в Гърция. В тези дейности виждам усилие да се създават условия за разбиране там, където отдалечеността е придобила привидността на естествено състояние. Преводът изисква вярност към чуждия глас и готовност собственият ти език да бъде променен от срещата с този глас. Античността остава събеседник, способен да ни изненада и да ни възрази, но за да чуем възражението, трябва да съхраним различността. Собствената ми сценичната работа се опитва да удържи и продължи точно тази перспектива. Текстът преминава през тела, гласове и пространство. Хората се събират и споделят време, внимание, грижа, усилие и риск. Представата за общност придобива телесна непосредственост.

В работата си върху интердисциплинарното изследването, което защитих в НБУ и което после стана книгата „Власт, суверенитет и режисура“, се опитвах да разбера основанията на режисьорската власт. Какво дава на един човек правото да организира творческите действия на други? Каква свобода може да възникне вътре в едно общо намерение? В проекта „Вакханки“ стремежът към екстатично действие изискваше много точна подготовка. Онова, което трябваше да изглежда като разпадане на формата, зависеше от внимателно изградената форма. Практиката коригираше теорията. За режисьора познавателна стойност започва да се усеща едва в момента, когато представлението започва да знае нещо, което той самият още не знае. Да допуснеш и дочакаш този момент обаче, изисква особено отношение към собствената ти власт. Мисля, че и университетите също живеят чрез способност за такова отношение. Преподаваме, изследваме, защитаваме тези, изграждаме институции, но трябва да опазваме възможността текстът, студентът или колегата да ни покажат недостатъчността на постигнатото разбиране. Особено когато върху него вече е изграден авторитет. Признаването на тази недостатъчност оставя място за събеседника и отваря пътищата на познанието.

Днес, в Деня на народните будители, ми се струва уместно да мислим не толкова за интензивността, а за качеството на нашата будност. Будността сама по себе си не ни прави по-внимателни и разбиращи. Силното чувство за правота не ни прави по-способни да разбираме. Можем непрекъснато да бъдем тревожни, в готовност и нащрек, но да пропускаме да видим човека пред себе си. Понякога будителското усилие се състои в това да възстановиш времето за мислене между преживяното и произнесената над преживяното присъда. Да направиш възможно вразумяването, да създадеш условия човек сам да открие смисъла на въпроса, който готовият отговор

дълго е прикривал. В тази работа има място и за радост. Радостта от узнаването, от намерената форма, от неочакваното съгласие. Тя може да съществува заедно със съзнанието за загубата и с паметта за провала. Тя може да съжителства дори с *Àнгела на отчаянието* и именно така става по-устойчива от еуфорията.

Приемам тази награда с благодарност към учителите, колегите, актьорите и съмишлениците, без които работата ми би останала само намерение. Благодаря на Новия български университет и на журито, че разпознаха в нея хуманитарен смисъл. Между *Призрака на свободата* и *Àнгела на отчаянието* винаги остава място за човешкото действие, а Дионис стои в тази междина като изпитание за способността ни да различаваме освобождението от собствената ни увлеченост. Той разклаща увереността ни кои сме и показва колко голяма част от същността ни живее именно чрез връзките, които с лека ръка сме склонни да разрушаваме. На този ден можем да опитаме да възстановим една прекъсната връзка. Да опознаем човек, за когото сме мислели, че вече знаем всичко. Да лишим наследения страх от възможността да решава предварително и вместо нас кой има право да принадлежи към нашия свят. И да оставим на следващите малко повече пространство за разбиране, отколкото сами сме заварили.

Благодаря.

Явор Гърдев